

KARAPAPAKLAR HAKKINDA BAZI NOTLAR -1-

*Selahattin Tozlu**

Karapapaklar, muhtelif zamanlarda bugünkü Orta Asya, Rusya, İran, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Anadolu'da yaşamış ve yaşamaktadırlar. Bu Türk 'ulus'u, Terekemeler ile bazen aynı bazen de benzer gösterilmektedir. Türklerin birçok şubesi gibi Karapapak tarihi de kâfi etüt edilmemiş; hatta, Osmanlı Karapapakları hemen hiç çalışılmamıştır. Oysa, bunların bilhassa Doğu Anadolu'da iskânı ve icra ettikleri rol, Osmanlı tarihi için önemlidir. Diğer yandan son Osmanlı devrindeki iskân ve istihdamları yalnızca Osmanlıları ilgilendiren bir vakıa da değildir. Bunların Osmanlılığa adım atması, İran'ı ve dolayısıyla Sünni-Şii münakaşasını da gündeme getirmişti. Osmanlı Devleti'nin bunlara ciddi alaka duyması da bu tarihlere rastlar. Daha evvelki asırlarda İran-Osmanlı ilişkilerinde bir mezhep kitlesi olarak beliren Karapapaklar, muhtelif zamanlarda göçerek Osmanlı tebaası olmuşlardı. Nihayet, XIX. yüzyılın ortalarına doğru İran ve Osmanlı devletleri arasında hem vatandaşlık hem de mezhep hususlarında bazı müzakerelere konu edilmişlerdi.

Bu makale, Karapapakların son Osmanlı devri tarihine dair bazı belge ve bilgilere ayrılmıştır.

1. Değişik Türk boylarıyla ilişkisi kurulan Karapapaklar, ilkin Orta Asya ve Hazar denizi civarlarında yaşamış olmakla birlikte; sonra Rus, Acem ve Türk devletleri topraklarına dağılmışlardı. Bu açıdan Rusya, İran ve Türkiye tarihinde mühim bir yerleri vardır. Ama onlara ait kayıtlar XVI. asırdan itibaren daha açıklık kazanmaktadır.¹

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, KKEF., Tarih Eğitimi ABD., ERZURUM.

¹ Bu özeti kaynaklarına bk. Abdülkadir İnan, "Karakalpaklılar", *Makaleler ve İncelemeler*, I, TTK. Yay., Ankara 1998, 3. baskı, s. 45-49; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar, Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Erzurum 1972, 31 sayfa 1 harita; Hasan Ortekin, "Karakalpakların Tarihine Dair Materiallar", *Ülkü*, X/59, Ankara 1938, s. 479-480'deki tanıtım; Dr. Rasovski, "Eski Rus Tarihinde Karakalpakların Rolü", çev. H. Ortekin, *Ülkü*, X/57, Ankara 1937, s. 248-258; P. P. İvanov, "Karakalpakların Tarihine Dair Materyaller", çev. H. Ortekin, *Ülkü*, XI/65, Ankara 1938, s. 417-424; P. P. İvanov, "Karakalpakların

XVI.-XVII. yüzyıl Osmanlı-İran savaşlarında Şirvan sipahilerinin ak-raba ve askerleri olan Lezgi ve Karabörklüleri, Sünni Osmanlıların yanında savaşmıştı.² Adı geçen Karabörklülerin sonradan Karapapak adıyla anıldığı şüphesizdir. Safeviler devrinde bazılarının Şii olup önce İranlıları, sonra Sünni olup Osmanlıları tutmaları sebebiyle Şiiler tarafından “Dönük” (veya Dönek) adı verilmişti.³

Karapapaklar, anlaşıldığı kadarıyla Terekemelerin bir kısmıdır ve giyimleri sebebiyle bu adı almışlardır. Türk kültüründe de iç-dış ve ak-kara ayrımları son derece önemli bir yer tutar. XVII. yüzyıl Türk tarihinin iyi bir müşahidi olan Evliya Çelebi, gezip gördüğü Türk yurtlarında Terekemelere de rastlamıştı. Mesela; Tebriz şehri halkını anlatırken “Terekeme Türkmanı”nı da ekler ve onların kendilerine mahsus lehçelerini örnekleriyle yazar.⁴ Keza; Ağrı Dağını, Terekeme Türkmenlerinin yaylağı olarak zikreder.⁵ Benzer bilgiler, Hazar denizi kenarı şehirleri ahaliyle Kağızmanlılar için de vakidir. Şu halde Terekemeler, XVII. asrın ilk yarısında Azerbaycan Türkçesiyle konuşmaktadırlar. Bu da onların İran ile olan kadim bağlarına işaret eder. Nitekim, İranlıların baskısı sebebiyle Karabağ ve civar yerlerden gelerek Erzurum şehriyle bazı kazalarına

Tarihine Dair Materyaller”, çev. H. Ortekin, *Ülkü*, XI/66, Ankara 1938, s. 539-544; Reşid Rahmeti Arat, “Karakalpaklar”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, VI, 284-288; Mirza Bala, “Karapapak”, *İA*, VI, 330-331; M. F. Kırzioğlu, “Khazarlar’ın Kazak ve Borçalı Boylarından Oluşan Karapapaklar’da İnsan Heykelli Kabirtaşları Yapma Geleneği”, *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, I, Ankara 1996, s. 287-298; Ahmet Taşağıl, “Karakalpaklar”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 426-427; İsmail Türkoğlu, “Karapapaklar”, *DİA*, XXIV, 470.

² Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 232, 236-237.

³ Metindeki yorum, M. Fahrettin Kırzioğlu’na aittir (“1593 (H. 1001) Yılı Osmanlı Vilayet Tahrir Defteri’nde Anılan Gence-Karabağ Sancakları Ulus ve Oymakları”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi (Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı)*, 10, Ankara 1979, s.210). Fakat, bu hususta Faruk Sümer, bunlara “eski yurtlarına dönmeleri yüzünden” Dönük dendiğini belirtir (*Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 199). “Dönük” kelimesi kaynakta iki hecede de “vav” harfi kullanılarak yazılmıştır (Türkmân İskender Beyk, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yı Abbâsî*, I, Tahran 1350, s. 417).

⁴ Mesela; “bana incinmiştir” anlamında “menimçün hatırmânde olupdur” (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, yay. haz. Z. Kurşun-S. A. Kahraman-Y. Dağlı, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 127-128). Diğer yandan Tebriz’de, en azından Safevi ve sonraki ilk Osmanlı fethinde, bir “Papak Pazarı” ve buna bağlı olarak “Papak Esnafı” bulunduğu bilinmektedir (A. Sinan Bilgili, *Osmanlı İran ve Azerbaycanı*, I, 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih, Erzurum 2004, s. 229).

⁵ E. Çelebi, *Seyahatname*, II, s. 169.

(mesela, özellikle Horasan kazasına) yerleşen ve kendilerini Karapapak olarak tanıtan Türklerin serüveni de bunu doğrulamaktadır.

2. Karapapakların İran'la Osmanlı Devleti arasında mesele olması epey eskiye dayanmaktadır. Ancak, XIX. asır ortalarındaki tartışmalar, onların Anadolu'nun doğusu ve bilhassa Kars civarına gelişlerine ışık tutmaktadır. Hatta, bunların bir kısmının vaktiyle Anadolu'dan İran'a gittikleri ve bilahire Anadolu'ya döndükleri iddia edilmiştir. Nitekim, Kars Karapapaklarının önemli bir kısmının İran'ın Sulduz⁶ şehrinden, bir kısmının da Gürcistan ve Dağıstan'dan geldikleri bilinmektedir. Sulduz'da kalabalık olarak bulunan Karapapak taifesi, XX. yüzyıl başında da durumlarını korumaktaydı. Nitekim, 1925 yılında İran'daki Türk toplulukları ve bu arada Karapapakların da yerini tespit eden bir Türk İstihbaratçısı, Karapapaklar hakkında şu bilgileri verir: "Azerbaycan'da Avacık nahiyesinde ve Rumiye gölünün güneyinde Sulduz nahiyesinde otururlar. Avacık'taki Karapapaklar, kendilerine Ayrum (=Ayrım) adını verirler. Yaklaşık yüz sene evvel Türkiye idaresinde iken, muhtemelen sınır çizilmesi sırasında İran tarafında kaldıklarını söylerler. Esasen Güney Kafkasya'daki Gökçegöl civarından buraya göçmüşlerdir. Bunların akrabası olan Karapapaklar, Türkiye'nin Karaköse (=Ağrı) mıntıkasında Gölesor, Taşlıçay vs. köylerde bulunurlar. Elli dört köy halkı teşkil eden Avacık Ayrımları veya Karapapakları, Türklüklerini muhafaza etmişlerdir. Avacık'tan başka Çaldıran ve Sökmenova'da da Ayrım Karapapakları vardır. Sulduz Karapapakları da aslen Avacıklılarla akraba olup, 250 kadar köy halkından ibarettir. Köylerden bir kısmı haraptır. Altı sene evvel Simiko'nun* Salmas, Rumiye ve Savuçbulak (=Soğukbulak) mıntıklarını işgali esnasında Sulduz Karapapakları da çok ziyana uğramış, köyleri tahrip edilmiş ve açlıktan telefata vukua gelmiştir. Bunlardan bir kısmı Merağa taraflarına hicret etmişlerdir."⁷

⁶ Sulduz'un vaktiyle İranlılar tarafından bir Karapapak ailesine tımar olarak verildiği ve böylece buranın Karapapak yurdu haline geldiği anlaşılmaktadır (V. Minorsky, "Sulduz", *İA*, XI, 11). Keza, XIX. asır ortalarında Sulduz'da 1.500 evlik Karapapak (Karapapak) oymağı ikamet etmektedir (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1980, 3. baskı, s. 643). Durum böyle olunca, Karapapakların Sulduz'dan Kars'a gelişi daha iyi anlaşılmaktadır.

* Simiko veya Simko, İran Kürtlerinden olup; Şikak aşiretinin en önemli reisiydi. İran'a karşı ayaklanmış ve bazı başarılar da elde etmişti. Bu terörist bilhassa bölgedeki Türklere büyük baskılar yapmıştı (*İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*, muhtelif sayfalarda). Ayrıca bk. Reşid Safvet (Atabinen), "Kafkas Etekleri Türk Ticaret Yolları", *Yeni Mecmua*, 43/9 Mayıs 1918, s. 325-327.

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Riyaseti İstihbarat Dairesi, *İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*, Ankara 1927, s. 46-47.

Ayırım, Ayrımlı, Ayrum veya Ayrumlular, 1847 yılındaki Osmanlı-İran sınır görüşmelerine de konu edilmişti. Osmanlılar, Ayrımlıların aslen Bozoklu (=Yozgat) olduklarını ve buradan İran'a gittiklerini savunuyordu. 1852 yılında Kars ve Bayezit'ten geçen Türk seyyah Mehmed Hurşid Efendi, aşiretin adını dikkatle "Ayrum İli" olarak yazıp, aslında Diyarbakır tarafından buralara geldiklerini ekler ve bazı özel bilgiler verir.⁸ Osmanlı-İran sınır görüşmeleri sırasında (1848) Ayrımlılarla ilgili olarak Erzurum Valisi Hamdi Paşa merkeze şunları yazmıştı: "Ahalisinin yarısından fazlası Şia'dan bulunduğu ve bir miktarı Ayrımlı taifesinden olarak, ata ve dedeleri ile Bozok taraflarından gelip Gümrü ve Revan sancaklarına gittikleri; Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda iken birazı oralarda birazı da Şüregel kazasında karar kılmıştır. Bunların çoğu Borçalı taifesinden olup, Tiflis ve Gürcistan taraflarından kırk elli sene evvel Şüregel kazasına gelip iskân etmiş ve kalanları da Rusların Revan sancağını alması sırasında vatanını terk ederek Şüregel'e gelmiştir. Rusya'nın bu kazayı işgalinden sonra da oraya buraya dağılmış ve bir kısmı da İran'a giderek bir müddet oralarda dolaşmış ve nihayet yine Şüregel'e dönmüşlerdir."⁹

Erzurum Valisi Hamdi Paşa'nın raporuna göre; İranlılar, Karapapakları ülkelerine çekmek için epeyce teşebbüste bulunmuş; onlara para ve makam teklif etmiş ve İran'a dönmelerini sağlamak için birçok aracı göndermişlerdi. İran'ın bu faaliyetlerinin kaynağı, Karapapakların aslen İranlı oldukları ve buraya dönmeleri gerektiği fikriydi. Gerçekten Karapapakların bir kısmı İran'dan gelmiş olmakla birlikte, çoğu mezheplerini değiştirmiş veya önemli oranda Sünnilerle aynileşmişlerdi. Fakat, bazılarınin hala Şii olduğu ve İran'a gitmek istedikleri, bu sebeple de İran'dan yollanan hususi memurlar eliyle taahhütler verilerek İran'a götürülmek istendikleri bilinmektedir.¹⁰

⁸ "Bayezid ve Kars sancaklarıyla civarlarında buldukları zikrolunan aşayirin kâfesi Ekrad olup, içlerinden bazıları Türkçe ve Farisice dahi bilir. Ve bu aşayirden başka Bayezid sancağının Karakilise nahiyesinde ve sair bazı mahallerinde Ayrum İli demekle maruf olup, kadimde Diyarbekir tarafından bu havaliye gelmiş ve Revan kıtasında yerleşmiş iken, bunlardan bir müddetten beri yine Bayezid tarafına gelmekte bulunmuş tavaif var ise de, bu taifeler zür' ve hırsaset ile" hayatlarını devam ettirmektedirler (Es-Seyyid Mehmed Hurşid Efendi, *Seyahatname-i Hudud*, İstanbul ts., s. 363). Hurşid'in metninde geçen "Ayrum İli" tamlamasındaki "il" kelimesi İranlıların ilavesi olup, "aşiret" demektir. Bu kelime "ilât (=aşiretler)" şeklinde çoğul yapılır. Aşiret beyi ise, "İl Han" adıyla tanınıyor ve resmi İran yazılarında bu unvan kullanılıyordu.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mesail-i Mühimme (İ.MMH), nr. 2347.

¹⁰ İran'dan gelen memurların mektuplarının tercüme ve Osmanlı idarecilerinin yazılarına bk. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT), nr. 133/51, Haziran 1848.

Karapapak Türklerinin Türkiye topraklarına göçmesinde İran-Rusya savaşı sonunda imzalanan Türkmençay Anlaşmasının (1828) rolü önemlidir. Bu anlaşmayla daha önce İran toprağı olan Nahcivan ve Revan Ruslara bırakılmıştı. Şah Abbas Mirza, burada kalan Türk kabilelerinin savaşçı gücünden faydalanmak amacıyla, Aras nehrinin güneyindeki verimli yaylak ve kışlakları onlara açtı. Ayrımlılar da atalarının ellerinde bulunan Gümrü yöresinden göçerek Makû'nun batısındaki Avacık ve çevresine yerleştiler. Onların asıl köyleri Kilise kendi idi. Bundan başka Karabulak, Pirahmed kendi, Siyahçeşme, Zengitepe, Arapdizeçi, Cemal kendi ve Bey kendi adlı köylere de yerleşmişlerdi.¹¹

Karapapakların İran, Dağıstan ve Gürcistan'dan çıkıp Kars, Çıldır ve civardaki diğer kazalara gelmelerinden sonra, onlarla alakalı vergi mevzuatı ve bazı hayati meseleler olmuş; bu sebeple de geldikleri yerlere dönmeleri bile söz konusu edilmişti. Bu durumun düzeltilmesi ve onlara daha iyi davranılması için, 1828 yılında Kars ve Çıldır eyaletleri ile buralara bağlı kazalara emir yazılmıştı. Nadir rastlanan Karapapaklarla ilgili bir Osmanlı hükmü aynen aşağıdadır.¹²

"Zikri âti muhâcirinin Çıldır ve Kars eyâletlerinde buldukları mahallerin kuzzât ve nüvvâbına ve sancak begleri ve sâir zâbitân-zîde kadrihüm-a,

Dağıstân ve Gürcistân taraflarından mukaddemâ nakl ü hicret ile zikrolunan eyâletler dâhillerinde iskân kılınmış olan *Karapapak ta'bir olunur Sünniyyül-mezheb Ehl-i İslâm* muhâcirlerinden ashâb-ı zirâ'atdan olanların verecekleri a'sâr-ı şer'iyyeden mâ'adâ kendülerine gûnâgûn metâlibât-ı zulmiyye ile te'addî ve rencide olunmakda olduğundan, anlar dahî biz-zarûriyye geldikleri mahalle 'avdet ve firâra mecbûr oldukları ecilden, muhâcirin-i merkûmeden zirâ'at ve hırâset edenlerin iktizâ eden 'öşürleri alındıktan sonra ra'î ve erbâb-ı timâr ve sâir ehl-i 'örf tâifesi taraflarından metâlibât-ı zulmiyye ile bî-vech ta'addî olunmayıp himâyet ve siyânetleri husûsuna ihtimâm ve dikkat ve gerek Ezdehan cânibinde sâkin Dağıstân Müftîsi sâbık Muhammed Çelebi-zîde *ilmihinin* ol tarafda kâin çend kıt'a harâb kurâ topraklarına celb ve iskân edeceği muhâcirinin dahî üzerlerine edâsı lâzım gelen a'sâr-ı şer'iyyeden mâ'adâ bir nesne mütâlebe olunmaması ve kurâ-yı merkûmeyi i'mârına

¹¹ P. Oberling, "Âyrımlû", Encyclopedia Iranica, s. 151-152. Karapapak ve bunlarla yaşayan diğer Türk kabilelerinin İran'a yerleştirilmeleri, yaşadıkları bölgeler ve kültürleri hakkında son bir çalışmaya bk. Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü, Jeokültürel Boyut*, İstanbul 2005, içinde "Karapapak Türkleri", s. 57-94.

¹² BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 243, s. 59-60, hüküm nr. 155. Belgenin okunuşunda, belgeye aynen uyulmuştur.

kimesne tarafından bî-vech müdâhale vukû'a gelmemesi emrine ikdâm ve mübâderet olunmak üzere; hâlâ Erzurum Vâlisi ve bil-istiklâl Şark Cânibi Ser'askeri vezîrim es-Seyyid Mahammed Sa'id Gâlib Paşa - *iclâlehu*- tarafından bundan akdem bir kıt'a buyuruldu tasdîr kılınmış ise de, muhâcirîn-i merkûmeye yine aralık aralık ta'addî ve rencîde vukû' bulmakta olduğu bu def'a bil-ihbâr tahkîkiniz emr-i pâdîşâhânem olub, bunlar Ehl-i İslâm'dan Sünniyyül-mezheb olmaları cihetiyle haklarında lâzım gelen himâyet ve siyânetin ibkâsı lâzime-i diyânetden idügi zâhir ve ba'dezîn dahı yine o misillû ta'addî vukû'una ibrâz olunur ise, ledet-tahkîk cesâret edenlerin icrâ-yı te'dîblerine bakılacağı bedhî ve bâhir olmakdan nâşî; siz ki kuzzât ve nüvvâb ve sâir mûmâileyhimsiz, taht-ı hükûmetlerinizde kâin mahallere iskân olunmuş olan muhâcirîn, Ser'asker-i müşârünileyh tarafından verilen buyuruldu mücebince üzerlerine edâsı lâzım gelen a'sâr-ı şer'iyyesini edâ eylediklerinden sonra sâir metâlibât-ı zulmiyye ile kimesne tarafından kendülerine ta'addî ve rencîde olunmayarak her hâlde himâyet ve siyânetleriyle sâye-i 'adâlet-vâye-i pâdîşâhânemde âsâyiş ve istirâhatları esbâbının istihsâline ihtimâm ve dikkat ve müfti-i sâbık-ı mûmâileyhin dahı kurâ-i merkûmeyi i'mârına bî-vech mûmâna'at olunmaması ve bu vesîle ile mahâl-i merkûme ahâlîsinin kadîmüz-zamân mer'âlarına ve bâ-sened mutasarrıf olup zirâ'at ve hırâset eyledikleri arâzilerine dahı muhâcirîn-i merkûme taraflarından müdâhale ve ta'aruz vukû'a gelmemesi husûsuna dahı ihtimâm ve mübâderet olunmak fermânım olmağın, mahsûsan işbu emr-i celîlül-kadrim ısdâr ve...* ile irsâl olunmuşdur. İmdi keyfiyet ma'lûmunuz oldukda ber-vech-i meşrûh 'amel ve hareketle icrâ-yı emr ü irâde-i pâdîşâhâneme mezîd sa'y ü gayret ve hilâfını tecvîz ile mes'ûl ve mu'ayyeb olmakdan tehâşî ve mücânebet eylemeniz bâbında fi evâsıt-ı ZA sene 243."

3. Anlaşıldığı üzere XIX. yüzyıl başlarında Karapapaklar Doğu Anadolu'ya göçmüşlerdir. Bunun ana sebebi, İran hakimiyetindeki Türk nüfuslu toprakların Ruslar tarafından işgal edilmesidir. Bu sebeple topraklarını terk eden Karapapaklar, Anadolu'nun doğusuna ve bilhassa Kars civarına göçmüştü. Aynı şekilde vaktiyle Osmanlı ve İran hakimiyetinde bulunan Aşağı Gürcistan, Rusların istilasıyla yeni bir çehreye бүrүndürölerek, Karapapaklar zorla vatanlarından atılmış ve Kars'a göçürölmüştü.¹³

* Emri ulaştıracak görevlinin adı yazılmamıştır.

¹³ Bilal Şimşir (edt.), *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, ter. Ş. Orel, İstanbul 1986, s. 83.

Bu göçmeler sırası ve sonrasında Karapapak ve Ayrımlıların İran vatan-daşı oldukları iddia edilmişti. Bu sebeple, Osmanlı-İran sınırının tespiti için 1844 yılında Erzurum’da toplanan Osmanlı, İran, Rus ve İngiliz murahhasları, Karapapakların vatandaşlığını da konuşmuştu. Müzakerelerde İran murahhası Mirza Taki Han’ın iddiaları arasında geçen bazı özel bilgiler, Karapapakların sosyal hayatı bakımından mühimdir. Mirza Taki, aslen Bozoklu olduklarını ve dilekçesinde “Mürsel” adını kullanan reislerini dikkate alarak; Karapapakların Bozok’tan gelmiş olmalarını imkânsız görüp, onların Bozok’u dahi bilmediklerini ve hatta Bozok’ta “Mürsel” adının bulunmadığını iddia ile şunları söylemişti:¹⁴

“Ayrımlı ve Karapapak, İran devletinin güftügüsuz ve şek ve şüpheden âri raiyetidir ve gün gibi onların raiyetliği İran’a malumdur ve inkâr yeri yoktur. Siz, ‘Karapapak’ diyorsunuz. Karapapak ve Ayrımlı’nın evi ve paldarı yani elbisesi ve ‘börkü’ ve dili ve adları aşikâr bir madde ki İran raiyetidir ve o günden kaçıp bu tarafa geldiler, paldarlarını değışmediler ve güman yoktur ki değışmesinler ve bir miktar hariç maddeler ki mütalaa suretinden malum olsun böyle ki tecahül den yazdılar ki bundan akdem Devlet-i Aliye-i Osmaniyye’den ferman sadır olmuştu ki biz İran’a gidelim ister onlar böyle şeyleri yazsınlar ve yazmasınlar onların ağaları ki İran’dan onları götürmek için gelmişti, Erzurum’dan buyuruldı alıpdırlar böyle sarıh yazıyorlar ki; Hazret Kuli Han ile Korkmaz Han ikisi gelmişdiler ve çok adam onların başına birikmiş idi göçmek için, ahirde perişan oldular ve arz-ı mahzarın vâhi delillerine bak ki, yazıyorlar; ‘bizim aslımız Bozok’tan gelmiştir’. Yüz yaşında olan adamlarını yola bırakmış olsak Bozok nerededir bilmezler ve külli Bozok’ta Mürsel adlı yoktur ki o mahzarda yazıyorlar isimleri mahzardan malum olur ve Ayrımlı ile Karapapak avamı o mahzarda olan elfazı bilmezler ki yazsınlar”.

Bunun üzerine söz alan Osmanlı murahhası Enveri Efendi, “papak ve paldar iktisa eden yalnız İran ahali midir, yoksa Gürcistan takımı da bu elbiseyi iktisa ederler mi” diye sormuş ve Karapapakların Osmanlı vatan-daşı olduğunda ısrar etmişti. Nihayet mesele de öyle kapanmış ve Karapapaklar Kars ve çevresinde iskân edilmişti.

Hem İranlı Mirza Taki’nin hem de Osmanlı memuru Enveri Efendi’nin konuşmalarından, Karapapakların ayırt edici özelliğinin “paldar” ve “börk” olduğu anlaşılmaktadır. Börkün “papak” olduğu şüphesizdir. Fakat, “elbise” yerine kullanılan “paldar”, şalvardan ziyade pantolona

¹⁴ BOA, İrade Mesail-i Mühimme, nr. 1081/3; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Anlaşması*, Atatürk Üniv., SBE. Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 156-164.

benzeyen bir giysidir; aksi halde üzerinde bu kadar durulmazdı. Diğer taraftan İran Murahhası Mirza Taki Han, Ayrımlıların reislerine “İl Aga” denildiğini ve Türkiye’ye gelmedeki amaçlarının “hoş-nişinlik” (yerleşmek) olduğunu da ifade eder.

4. Kars civarına göçen Karapapakların; Arpaçay, Şüregel, Zaruşad, Göle ve Rusya sınırındaki Ağmezar’ın bulunduğu Akbaba’ya iskân edildikleri belirlenmiştir. Nitekim, 1848 yılına ait bir nüfus defterinde bu hususa ilişkin bazı bilgiler vardır. Fakat bu kayıtlar, ancak Şüregel ve Zaruşad kazalarındaki Karapapakların belirlenmesini mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla, bu defterden diğer yerlerdeki iskânın tespiti mümkün olamamaktadır.¹⁵

Buna göre Zaruşad kazasındaki Karapapak köyleriyle buraların keyfiyeti şöyledir: Kürdo köyünde 7 hane, Koçköy’de 24 hane, Polatköy’de 9 hane, Veneze köyünde 14 hane ve Telek köyünde 2 hane olmak üzere, Zaruşad’da toplam 56 hane Karapapak kayıtlıdır. Bunların nüfusu 300’den fazladır.

Şüregel kazasına gelince; 1848 yılı itibarıyla Şüregel’in toplam 55 köyü bulunmakta olup, bunlardan 35 köyde Karapapakların yaşadığı kayıtlıdır. Bu köylerin ahali yalnızca Karapapak değildir, aralarında Kürt ve Ermeniler de vardır. Fakat, nüfusun çoğunu Karapapaklar oluşturmaktadır. Bu köyler ve nüfusları şöyledir:

Kebed köyü: 1 hanelik köyde Karapapaklarla Zilan aşiretine mensup kişiler iskân etmektedir. Şahnalar köyü: 19 hanenin bulunduğu köyün tamamı Karapapaktır. Karahan köyü: 34 hanelik köyde Karapapaklarla birlikte Zilan aşireti Kürtleri de oturmaktadır. Seydi köyü: 13 hanelik köyün tamamı Karapapaktır. Möküz köyü: 22 hanenin tamamı Karapapaktır. Soskerd köyü: 15 hanenin bulunduğu köyün tamamı Karapapaktır. Cebeci köyü: 11 hanenin tamamı Karapapaktır. Hacıpiri köyü: 7 hanenin hepsi Karapapaktır. Küçükçimil köyü: 9 hanenin hepsi Karapapaktır. Büyükkimil köyü: 23 hanenin hepsi Karapapaktır. Ağbulak köyü: 8 hanelik köyün tamamı Karapapaktır. Dalaver (Delever) köyü: 8 hanelik köyün tamamını Karapapaklar teşkil etmektedir. Kızıtaş köyü: 8 hanelik köyün tamamı Karapapaktır. Karamehmed köyü: 6 hanenin tamamı Karapapaktır. Güllübulak köyü: 22 hanenin hepsi Karapapaktır. Çakçak köyü: 8 hane bulunan köyün tamamı Karapapaktır. Mağaracık köyü: 19 hanenin tamamı Karapapaktır. Karaçine ? köyü: 16 hanelik köyün tamamı Karapapaktır. Amasya köyü: 8 hanenin tamamı Karapapaktır. Okçuoğlu köyü: 23 hanelik köyün tamamı Karapapaktır. Bacoğlu köyü: 16 hanenin hepsi Karapapaktır. Vartanlı köyü: 27 hanenin tamamı

¹⁵ BOA, Cevdet Dahiliye, nr.9608.

Karapapaklar'dan oluşmaktadır. Mollamusa köyü: 20 hanenin tamamı Karapapaktır. Karakilise köyü: 18 hanenin hepsi Karapapaktır. Çarbaşı köyü: 12 hanelik köyde Karapapaklarla Kürtler iskân edilmiştir. Aralık köyü: 21 hanelik köyün 16 hanesi Karapapak, 5 hanesi de Ermenilerden ibarettir. Başşüregel köyü: 19 hanelik köyün 13 hanesi Karapapak olup, kalan 6 hane Ermenidir. İlanlı köyü: 12 hanenin tamamı Karapapaktır. Aslanhane köyü: 17 hanenin hepsi Karapapaktır. Ağüzüm köyü: 26 hanelik köyün 14 hanesi Karapapak, 12 hanesi de Ermenidir. Kinegi köyü: 20 hanelik köyde Karapapak ve Kürtler karışık yaşamaktadır. Mörük Bakı ? köyü: 14 hanelik köyün 12'si Karapapak, 2 hanesi de Ermenidir. Bayrakdar (Karapehlül) köyü: 19 hanelik köyün 12 hanesi Karapapak, 7 hanesi de Ermenidir. Hamzakerek köyü: 29 hanelik köyün 7 hanesi Karapapak, 22 hanesi de Ermenidir. Gülviran köyü: 20 hanenin tamamı Karapapaktır.

Şüregel kazasına bağlı Magazberd kışlağı: Magazberd kışlağında kışlakçı olan Paşabey'in 4 hanelik 9 nüfus çobanları.

Bu kayıtlardan anlaşıldığı gibi Şüregel kazasındaki köylerin çoğunda Karapapaklar oturmakta ve hatta bu köylerin tamamı onlardan oluşmaktadır. Demek ki, Karapapaklar 1848 yılına kadar kazanın hemen her yerinde yerleşmiş, köy kurmuş ve askerliğe esas olan nüfus defterlerine bile geçirilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti için önemli bir bölgesel güç olmuşlardır.

Nitekim, 93 Harbinde Anadolu Ordusu Kumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mühimme Kâtipliği'ni yapan Mehmed Arif Bey de bu hususa değinmiş ve şu bilgileri vermişti:

“Karapapak taifesine gelince: Bunlar Acem ile Dağıstan kavmi arasında bir milliyet-i mahsusa gösterirlerse de, lisanları Azerbaycan Türkçe'sidir. Kıyafetleri Acem gibidir, lakin kalpakları başka türdür. Mezhepleri bazısının Sünni ve bazısının Şii'dir. Bunlar da Şüregel ve Zaruşad kazalarında 2.000-2.500 hane halkı kadar olabilirler. Gayet şeci ve cesur bir kavimdir. Pek iyi süvaridirler. Hele at üzerinde silah kullanmakta bunlar gibi maharet sahibi olan pek az görülebilir. Bu iki kaza ve nahiyelerindeki Karapapaklar, öteden beri İsmail Paşa'nın familyasını (=Hatunoğulları) büyük tanımışlardır. Çünkü, İsmail Paşa'nın pederi Şerif Ağa, vaktiyle Şüregel kazasına tabi Hacıveli köyünde ikamet eder ve Karapapak cemaatine de kumandası cârî olur imiş. İsmail Paşa'nın biraderzadesi ve yine aynı köyde oturan Meded Beyzade Yusuf Ziya Bey, bu Karapapak taifesinden beş tabur asker yazmış ve hatta defterini bile amcası Erzurum Valisi İsmail Paşa'ya göndermiş imiş”.¹⁶

¹⁶ Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, Dersaadet 1328, s. 63.

Hatunoğulları ve Karapapaklar

Eldeki bilgilere bakılarak denilebilir ki, Karapapakların Kars ve civarına yerleşmesini sağlayan, onları düzenli bir bölgesel güç haline getirip devlet hizmetine sokan Karslı Hatunoğulları hanedanıdır. Nitekim XIX. yüzyıl başlarından sonlarına kadarki bilgiler de bu doğrultudadır. Yukarıda bahsedilen Dağıstan ve Gürcistan Karapapaklarının yerlerinde tutulması ve onlara eziyet edilmemesi hususundaki emir, bir cihetiyle Hatunoğullarını alakadar etmektedir. Söz konusu emirde, bölgenin ileri gelenlerinin Karapapaklara müdahalesinin önlenmesi istenirken, bunların adları zikredilmemektedir. Buna rağmen Karapapakların yaşadığı havali gözönüne alınırsa, bu sahadaki güçlü kimselerin mühim bir kısmının Hatunoğullarından olduğu tespit edilebilmektedir. Nitekim, yukarıdaki emirden hemen sonra Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Galip Paşa'nın Babıali'ye yolladığı kâime ile buna verilen cevap, Karapapakların birinci elden Hatunoğullarıyla ilgili bulunduğunu göstermektedir. Karapapakların Hatunoğulları maiyetinde istihdamının kendisine bırakıldığını belirten Galip Paşa, Karapapaklar ile Hatunoğullarının alakasını da açıklar:

“Karslı Hatunzâde Mustafa Bey'in Karapapak takımıyla istihdamının re'y-i çâkerîye ihâlesi,

Hatunzâde Mustafa Bey, mukaddem hâk-i pâ-y-ı âlîlerine inhâ olduğu üzere Erzurum'da tevkîf olunmuş olduğundan başka, Rusya seferi zuhûrunda hasbel-icâb Kars'da olan karındaşlarının dahı celbi lâzım gelmiş idüğinden dört karındaşı Erzurum'a celb olunmuş ve kendü re'y-leriyle Kars'dan hâneleri dahı Erzurum'a semt olan karyelerine çıkarılmış olmak hasebiyle, Kars havâlisinde Rusya üzerine istihdâmları in sahha ve in kezibe ba'zı nukûl ile uymamış ise de, Ahışa cânibinde istihdâmında pek mahzûr görünmeyüb, mûmâileyh Çelebi Efendi, bunun hakkında ta'ahhüdler etmiş ve kendisi dahı isbât-ı sadâkat da'vâsında olmuş idüğinden mîr-i mûmâileyhe hitâb olan fermân-ı âlî verilmesiyle kontoş kürkûn birisi ilbâs ve tengdestliği cihetiyle binbeşyüz gurusu harçlık dahı i'tâ olunup, bunların cümlesi Çıldır eyâletinde olan 'Karapapak' vesâir îlâtı mahallinde Efendi-i mûmâileyh ma'rifetiyle cem' ve Tiflis semtlerine Rusya aleyhine i'mâl etmek üzere ol tarafa ta'yîn ve bu husûsda kendülerine mu'âvenet zımnında Çıldır beylerbeğisi bendelerine taraf-ı âcizâ-nemden tahrîr ve tebyîn” olunmuştur.¹⁷

¹⁷ BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 36138, Galip Paşa'nın 23 Z 1243 () tarihli kamesi. Bu belgenin aslına bk. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914)*, I, Ankara 1992, s. 224-225, belge nr. 79.

Görüldüğü gibi Erzurum Valisi Galip Paşa, Hatunoğlu Mustafa Paşa ile ilgili bazı doğru yanlış söylentileri naklettikten sonra, bu söylentiler dolayısıyla bir Rus savaşı sırasında onun Kars'ta değil Ahıska'da istihdamının daha uygun olacağını düşünmektedir. Ancak, Hatunoğlu Mustafa Paşa, Karapapaklarla istihdam edilecekti. Zira, Hatunoğulları ve dolayısıyla Mustafa Paşa, bilhassa Rus sınırına yakın Şüregel-Akbaba hattının mahalli gücüydü. Mustafa Paşa'dan evvel adı geçen ailenin en önemli efradı arasında Kars muhafızlığı yapmış olan Mehmet Paşa ile Karabey ve Çakırbey (=Çakalbey) kardeşler de vardı. Diğer taraftan, Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın babası Magazberdli Şerif Ağa'yı da saymak gerekir.

Meşhur Doksanüç Harbi sırasında Hatunoğullarından birçok ferdin adı geçmiş ve hatta bunlarla irtibatlı olarak Karapapaklar da söz konusu edilmişti. İşte o atıflar arasında Hatunoğlu Şerif Ağa da vardır. Anadolu Ordusu Kumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mühimme Kâtipliği'ni yapan Mehmed Arif Bey, bu hususta şu bilgileri verir:

“Karapapak taifesine gelince: Bunlar Acem ile Dağıstan kavmi arasında bir milliyet-i mahsusa gösterirlerse de, lisanları Azerbaycan Türkçe'sidir. Kıyafetleri Acem gibidir, lakin kalpakları başka türdür. Mezhepleri bazısının Sünni ve bazısının Şii'dir. Bunlar da Şüregel ve Zaruşad kazalarında 2.000-2.500 hane halkı kadar olabilirler. Gayet şeci ve cesur bir kavimdir. Pek iyi süvaridirler. Hele at üzerinde silah kullanmakta bunlar gibi maharet sahibi olan pek az görülebilir. Bu iki kaza ve nahiyelerindeki Karapapaklar, öteden beri İsmail Paşa'nın familyasını (=Hatunoğulları) büyük tanımışlardır. Çünkü, İsmail Paşa'nın pederi Şerif Ağa, vaktiyle Şüregel kazasına tabi Hacıveli köyünde ikamet eder ve Karapapak cemaatine de kumandası cârî olur imiş. İsmail Paşa'nın biraderzadesi ve yine aynı köyde oturan Meded Beyzade Yusuf Ziya Bey, bu Karapapak taifesinden beş tabur asker yazmış ve hatta defterini bile amcası Erzurum Valisi İsmail Paşa'ya göndermiş imiş”.¹⁸

¹⁸ Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, Dersaadet 1328, s. 63.